

Інституційна історія

Української дипломатії очима її учасників

Institutional History of Diplomacy Through the Eyes of Those Involved

Олександр БОЖКО,

*Надзвичайний і Повноважний Посол України,
член Національної спілки письменників України*

ПОГЛЯД НА ПРОЙДЕНЕ

Анотація. Матеріал є спогадами першого Надзвичайного і Повноважного Посла України у Вірменії – Олександра Божка. Прибувши до Єревана як перший посол незалежної України, автор статті став очевидцем подій, що спричинили спочатку тривалу політичну кризу, а згодом неконституційну зміну влади у Вірменії.

Йдеться про бурхливі події, з якими зіткнулося українське посольство одразу після відкриття у вересні 1996 року. Тоді вірменське суспільство, що роками терпляче зносило численні зловживання влади, свавілля наближених до неї олігархів, чиновницьку корупцію і продажність судів, вибухнуло бунтом мирної непокори.

Ключові слова: Вірменія, українське посольство, Нагірний Карабах, українсько-вірменські відносини.

Ці рядки написано у Вірменії, куди я прилетів цього річ на початку травня, ставши свідком тих революційних змін, що відбувалися в країні, яку я вперше відвідав наприкінці 60-х за обміном студентами між Київським державним університетом ім. Т.Г. Шевченка та Єреванським державним університетом для вивчення вірменської мови. А згодом, після здобуття незалежності нашими народами, мені випала велика честь бути першим Надзвичайним і Повноважним Послом України у Вірменії. Власне, я саме й приїхав туди цього разу, щоб зібрати деякі матеріали про початок діяльності нашого посольства в Єревані. Щоб увійти в атмосферу тих далеких уже літ, надумав попрацювати в газетних архівах. Адже бурхливі події, з якими ми зіткнулися після відкриття посольства у вересні 1996 року – захоплення протестувальниками приміщення Національних зборів Вірменії, запровадження в країні надзвичайного стану – позначалися на особливостях подальшої діяльності українських дипломатів. Але який там архів, коли просто в тебе на очах творили історію! Двотижневий марш із Гюмрі (колишній Ленінакан) на Єреван півтора десятка молодих соратників сорокатрирічного лідера малочисельної партії «Громадянський

договір» Ніколи Пашиняна неочікувано для багатьох вилився в масовий протестний рух із вимогою відставки очільника держави Сержа Саргсяна. Пробувши двічі Президентом Вірменії, він намислив ще й утретє обійняти найвищу посаду, але вже як прем'єр-міністр. Відповідно й Конституцію під себе завбачливо переінакшив. І тоді вірменське суспільство, що роками терпляче зносило численні зловживання влади, свавілля наближених до неї олігархів, чиновницьку корупцію та продажність судів, вибухнуло бунтом мирної непокори. Кожен травневий день вірменського революційного протистояння, кожен багатотисячний мітинг у центрі Єревана на площі Республіки відчутно змінювали комбінацію політичного пасьянсу й не на користь влади на чолі із Сержем Саргсяном.

Стаючи мимовільним учасником кардинальних змін у сьогоdnішньому вірменському політикумі, я водночас пам'ятав, заради чого я сюди приїхав, щоразу поринаючи думкою в далекі дев'яності, коли вірменська державність лише набувала своїх сучасних форм, часом непередбачуваних і хворобливих. А деякі вже посивілі герої нинішніх баталій за президентське, чи то пак прем'єрське крісло вже тоді були безпосередніми учасниками вірменського владного дійства, розігруючи перманентну політичну драму, свідком якої мені – дипломату й вірменисту – щоразу випадало бути. Прибувши до Єревана як перший посол незалежної України, я став тоді очевидцем подій, що спричинили спочатку тривалу політичну кризу, а згодом – неконституційну зміну влади у Вірменії. Ніби вкотре засвідчуючи, що загальноновизнані демократичні механізми зміни керівництва країни на просторах колишнього Радянського Союзу чомусь не спрацьовують, відмовляються діяти як слід. І не лише у Вірменії. Вмикаються важелі іншого штибу або ж удаються до розхитувань суспільства, втягуючи різні групи населення в тривале протистояння, як це було в Україні чи Грузії, чи Киргизстані, чи ж до таємних домовленостей, а точніше – змови наближених до влади осіб. Згадаймо, наприклад, прихід до президенства В. Путіна чи зміну владних очільників у Туркменистані чи Узбекистані. А тепер ось ще й Оксамитова революція у Вірменії з вимогою відставки чинного прем'єр-міністра.

Отож був початок вересня 1996 року, коли разом із завідувачем Відділу забезпечення діяльності закордонних установ МЗС України Миколою Сидоренком ми прибули літаком до Єревана. Вірменська столиця зустріла тоді нас неймовірною спекою. Протягом дня стовпчик термометра сягав позначки в сорок градусів, але, і це ми відразу відчули, у вірменській столиці добряче зашкалював також градус суспільної напруги. Ще не стихли в країні відлуння запеклої вірменсько-азербайджанської війни за Нагірний Карабах 1991–94 рр., як суспільство було втягнене у виснажливе внутрішньо-політичне протистояння напередодні президентських виборів, запланованих саме на вересень. Картина тоді була майже такою,

як цьогорічної ереванської весни в дні Оксамитової революції. Повсюди на вулицях можна було побачити групи підтримки кандидатів у президенти. У під'їздах будинків скрізь було розклеєно їхні портрети, а на балконах виборчих штабів урочисто майорили державні прапори, немовби підкреслюючи вагомість події національного масштабу, до якої

з кожним днем наближалось вірменське суспільство. І, судячи із зятятості виборчого протистояння, надривно-емоційної риторики кандидатів та їхніх прихильників, відкритого невдоволення населення керівництвом держави, у розпеченому ереванському повітрі відчутно запахло ймовірною зміною влади, а це в наші з Миколою Васильовичем плани аж ніяк не входило. Ми мали оперативно підшукати придатне для дипломатичної місії приміщення та встигнути здійснити необхідні для започаткування діяльності посольства дипломатичні процедури.

Загальний вигляд будинку Посольства України у Вірменії на вул. Я. Зорабяна

General look of the building of the Embassy of Ukraine in Armenia located in Ya. Zorabian Str.

Найголовніша з них – вручення Вірчих грамот Президенту країни. А уявіть, якщо вибори підуть не зовсім так чи відбудуться у два тури. Це може затягнути на невизначений час вручення Вірчих грамот, а отже, і набуття статусу офіційного представника своєї держави в країні перебування. А без нього ви хіба що лише гість, почесний, важливий, можливо, навіть бажаний для країни, у якій перебуваєте, але аж ніяк не повноважний представник своєї держави. Все одно, що документ без печатки. Тож, переступивши поріг Міністерства закордонних справ Вірменії, я вирішив звернутися до наших вірменських господарів із проханням зробити все, аби моя зустріч із Президентом Вірменії Левоном Тер-Петросяном відбулася ще до виборів. Сподівався, що наші вірменські колеги з розумінням поставляться до такого прохання, адже лише три місяці тому відбувся офіційний візит Президента України Леоніда Кучми до Вірменії, коли пройшли досить плідні переговори, за підсумками яких було підписано десяток угод, що значно розширили правову базу для розвитку наших міждержавних відносин.

Саме під час цих переговорів Левон Тер-Петросян звернувся з проханням до Леоніда Кучми прискорити відкриття Посольства України у Вірменії. Україна тоді мала вже свої представництва в Грузії й Азербайджані.

Тому зволікання з відкриттям дипломатичної місії в Єревані засвідчувало значно нижчий рівень відносин із Вірменією, аніж із її сусідами, що, звичайно, не влаштовувало вірменську сторону. Не кажучи про те, що для незалежної Вірменії також було важливо мати якомога більше представництв інших держав і міжнародних організацій, що свідчило би про зацікавлення нею у світі, додавало б їй авторитету. Особливо в контексті її напружених відносин із сусіднім Азербайджаном, економічної та енергетичної блокади країни. Пам'ятаю, що в моєму переліку посольств, до яких я після вручення Вірчих грамот мав навідатися для протокольної бесіди з главами місій, було зазначено тільки тринадцять та ще три представництва міжнародних організацій (наприклад, у Києві тоді їх було акредитовано понад півсотні). Отож у Єревані разом з Україною іноземних місій налічувалося лише сімнадцять, і саме цей номер після нашої акредитації було закріплено відтоді за автотранспортом нашого посольства. Одразу після завершення візиту нашого Президента й досягнення домовленості про відкриття в Єревані українського посольства, до Міністерства закордонних справ Вірменії було надіслано ноту із запитом щодо агреману на моє призначення послом до цієї країни.

Тоді мені, як начальнику Управління країн СНД МЗС України, доводилося забезпечувати більшість закордонних візитів Президента. А що на початку своєї каденції Леонід Кучма віддавав перевагу відвідуванню незалежних країн колишнього Радянського Союзу, участі в багатьох самітах глав держав СНД, то мені випадало кілька разів на місяць брати участь у переговорах. Тому він знав мене особисто, бачив, як то кажуть, у ділі. І, здається, я не давав йому підстав бути невдоволеним моєю роботою. Це було помітно навіть із того, як під час нашого спілкування він по-панібратськи називав мене «Бородою», бо з його оточення бороду мав лише я. Казали, що йому особливо подобалися проекти його відповідей на листи до нього президента Росії Бориса Єльцина, які готувало моє управління. Мовляв, ні в кого не виходило відтворити в листах так манеру спілкування Леоніда Даниловича з його улюбленими зворотами та примовками, як це робили ми, та ще й з аргументами на користь українських підходів до міждержавних проблем.

Тому коли надійшла згода на призначення мене послом, то вже на другий день, 19 липня, Леонід Кучма видав Указ про призначення мене Надзвичайним і Повноважним Послом України в Республіці Вірменія. Але указом, проте роботи на нашому напрямі не меншало, і я відчував, що рідне міністерство не особливо квапилося відпускати мене в посольське плавання, доки, мовляв, не буде належної заміни. Аж поки десь у серпні не прибув із візитом в Україну Президент Киргизстану Аскар Акаєв. Наше управління, як завжди, працювало на його забезпечення, тож, згід-

*Перший склад Посольства України у Вірменії
First composition of the Embassy of Ukraine in Armenia*

но з протоколом, я мав бути серед учасників переговорів із киргизькою делегацією. Пригадую, для урочистої зустрічі важливого гостя нас вишикували перед Маріїнським палацом. Навпроти стояв напготові зведений загін почесного караулу, що представляв різні види військ Збройних сил України, і військовий оркестр. Коли відгрімилі литаври й перед обома президентами, карбуючи крок, урочисто пройшли військовики, Леонід Кучма почав представляти своєму киргизькому колезі українських урядовців. Підійшовши до кінця шеренги, де з важезною текою переговорних документів стояв я, він, уздрівши мене, аж остовпів. «Борода! – здивовано вигукнув він, – так ти ж мав бути зараз у Єревані, я ж уже давно підписав указ про твоє призначення». «Так робота ж, Леоніде Даниловичу, – спробував виправдатися я». «Геннадію! – гукнув він у бік нашого міністра закордонних справ, який стояв попереду. – А підійди-но сюди!». Коли огрядний Геннадій Йосипович Удовенко підтюпцем підбіг, той суворо запитав: «Чому досі Божко не в Єревані, я ж пообіцяв Тер-Петросяну? Негайно відправляй хлопця!». Наш дорогий Геннадій Йосипович у відповідь також щось знічено завів про роботу, але Кучма вже не слухав його, простуючи разом із киргизьким гостем до ганку Маріїнського палацу.

*Зустріч із представниками української громади у Вірменії. Вересень 1996 року
Meeting with representatives of Ukrainian community in Armenia. September 1996*

Міністерство закордонних справ Вірменії було розміщене в будинку колишнього ереванського міськкому партії на проспекті Маршала Баграмяна. Я вже бував у ньому, коли разом із першим секретарем нашого управління Ігорем Лоссовським відвідували Південний Кавказ влітку 1995 року для проведення політичних консультацій із МЗС Вірменії. Це був чи не перший офіційний візит делегації МЗС України до Вірменії. Перед цим ми відвідали Баку та Тбілісі, де обговорили з нашими колегами низку важливих питань, зокрема щодо двостороннього співробітництва, а також проблем регіональної безпеки, ставлення до СНД та Росії, якої не без підстав остерігалися всі колишні радянські республіки. Промовистим нам тоді видався епізод із перетином грузинсько-вірменського кордону. До прикордонного пункту Баґраташен нас підвезли на автомобілі МЗС Грузії, а звідти за попередньою домовленістю з Міністерством закордонних справ Вірменії нас пообіцяли забрати вірменські колеги. На вірменській стороні справді на нас уже чекала «Волга» з МЗСівським номером, але перше, що нас тоді спитали після привітання, було: «А де бензин?». «Який бензин?» – спантеличився я. «Як “який?”; учора телефоном вас мали попередити, щоб ви із собою прихопили каністру бензину, бо в нас із пальним туго...». Добре, що ми мали із собою російські рублі, тож запевнили наших вірменських колег, що за першої ж нагоди обов’язково придбаємо

для машини бензин. Невдовзі, заїхавши до прикордонного села Гаргар, яке за радянських часів вважали одним із найзаможніших у цих краях, ми зі здивуванням побачили, що вздовж вулиці навпроти чи не кожного двору виставлено товстобокі десятилітрові сулії з жовтуватою рідиною. Невже бензин? З'ясувалося, що так. Саме в такий спосіб місцеві жителі заробляли собі на прожиток, приторговуючи контрабандним пальним сумнівного ґатунку, що невідь як потрапляло сюди через Грузію з Чечні. Давно не ремонтвані розбиті дороги, черги біля хлібних лавок і пунктів продажу гасу, напівпорожні полиці магазинів, а ще пригаслі очі тих, із ким нам випадало спілкуватися, – такі були сумні реалії вірменської дійсності середини дев'яностих. І годі було дивуватися, що у вірменському МЗС того разу не знайшлося навіть коштів заправити авто й привезти до Єревана українську делегацію. Згодом мої вірменські колеги зізналися, що їхня зарплата становила тоді 15–20 дол. США, а посол отримував усього 100–200 дол. США, залежно від країни перебування. Траплялися місяці, коли зарплату їм не виплачували взагалі. Ось за таких непростих умов відбувалося становлення дипломатичних служб наших країн, бо, відверто кажучи, і в Україні забезпечення діяльності дипломатів було тоді не значно кращим. Усе це важко забути!

У той мій пам'ятний приїзд, увійшовши до кабінету начальника Управління країн СНД МЗС Вірменії, я з приємним здивуванням довідався, що його очолює мій давній знайомий із Єреванського університету Гурген Говганнесян. Він навчався на історичному факультеті, але іноді навідувався до нашої кімнати в студентському гуртожитку, де мешкав його однокурсник Валерій Балаян. Родом із Занґезуру, гірської Вірменії, Валерій не зовсім добре володів російською, тому надумав удосконалювати свої мовні навички, так би мовити, завдяки мені, забалакуючи за кожної нагоди до мене «міжнаціональною», хоча в мене інтерес був зворотний – якомога швидше вивчити вірменську. Приходячи до нас, Гурген, бувало, із посмішкою спостерігав за нашим словесним протиборством, коли на звернення Валерія до мене ламаною російською, я з притиском відповідав йому вірменською. Щоправда, таке протистояння тривало недовго, і за якийсь тиждень-другий Валерій здався й у нашій гуртожитській кімнаті запанувала виключно вірменська.

Не знаю, якою була причина, але, порівняно зі студентськими безтурботними роками, у наших із Гургеном відносинах з'явився якщо не холодок, то, очевидно, навіяний особливостями нашої роботи офіційний акцент. Ми продовжували з ним бути на «ти», але тепер між нами було присутнє ще й те, що називається «національним інтересом», який нам – дипломатам – довірено було захищати й відстоювати. І, як виявилось, наші національні інтереси не завжди збігалися.

Каменем спотикання в українсько-вірменських відносинах був підхід до прописаних у Заключному акті Наради з безпеки і співробітництва в Європі від 1 серпня 1975 року таких визначальних принципів міжнародної політики, як «територіальна цілісність» і «право націй на самовизначення», а інакше кажучи – проблема Нагірного Карабаху. З огляду на постійні зазіхання Росії на український Крим, масову роздачу румунських і угорських паспортів у прилеглих до цих країн районах, принцип територіальної цілісності в питаннях безпеки для України був одним з основоположних. Водночас для Вірменії, яка була гарантом безпеки Нагірного Карабаху – самопроголошеної республіки, що постала внаслідок вірменсько-азербайджанської війни 1988–94 рр., визначальним був принцип права нації на самовизначення. Саме під цим кутом вірменські політики розглядали все, пов'язане з нагірно-карабаським питанням. Як вірменист, я добре знав витoki цієї драматичної проблеми, що брала свій початок від постанови Політбюро ЦК РКП (б) 1921 року про включення Нагірного Карабаху до складу Азербайджанської РСР, що викликало невдоволення вірмен, десятки тисяч яких століттями проживали на цій території. Ба більше, спілкуючись у гуртожитку Єреванського університету зі студентами – вихідцями з Нагірного Карабаху – я знав про політику витіснення вірмен з їхніх прабатьківських земель, яку цілеспрямовано проводила влада радянського Азербайджану. Тому значно краще уявляв усю неоднозначність цієї проблеми, ніж більшість моїх міністерських колег. Пригадую, як у жовтні 1993 року до нашого управління надійшла аналітична записка, підготовлена Управлінням політичного аналізу та планування МЗС України (УПАП) щодо визначення нашої можливої позиції у вірменсько-азербайджанському конфлікті.

Із цим важливим підрозділом наше управління співпрацювало особливо плідно, зокрема в контексті російської проблематики. Інтелектуальним мозком міністерства справедливо вважали УПАП. Тоді його очолював колишній науковець Ігор Харченко, до якого підкреслено шанобливо ставився міністр Анатолій Зленко («А що з цього приводу скаже наш пан професор?»). Із його співробітниками ми обговорювали ту чи ту проблему не лише під час «мозкових атак», на які нас час від часу скликав заступник міністра Борис Тарасюк, а й у курилці чи за філіжанкою кави. І можна сказати, що в нас з «упапівцями» справді склалися зацікавлено-ділові відносини, на відміну від нашого ставлення до працівників інших управлінь, поміж яких траплялося чимало людей байдужих. Ще й досі я зберігаю найкращі спогади про свою тодішню співпрацю з такими моїми колегами та яскравими особистостями, як Василь Боєчко, Георгій Назаров, Олександр Цветков, які були переконаними державниками й не раз демонстрували принциповість у виробленні засад зовнішньої політики

України як молодій незалежній державі. Мабуть, з огляду на такі дружні партнерські відносини між нашими управліннями, ми часто практикували між собою обмін працівниками. Так, значно посилив аналітичний складник Першого територіального управління перехід на початку 1994 року до нас з УПАПу Олександра Данильченка, який очолив відділ аналізу проблем СНД. Натомість я не дуже заперечував щодо переходу до наших колег Олександра Самарського, якому, як він тоді мені пояснював, рамки країн СНД та Росії видавалися затишними для його кипучої аналітичної енергії.

Обмін аналітичними записками був тоді поширеною практикою між підрозділами міністерства. Так ми не лише привертали увагу суміжних управлінь до проблеми, над якою працювали, а й очікували від наших колег зауважень чи уточнень, які могли б згодом урахувати, адже, як кажуть, збоку іноді видніше. Направлений з Управління політичного аналізу та планування зазначений документ безпосередньо стосувався напряму нашої діяльності, бо в ньому йшлося про країни, за співробітництво з якими ми відповідали – Росію, Вірменію та Азербайджан. Я був радником відділу країн СНД і тодішній заввідділу Юрій Чугаєнко розписав його на мене, очевидно, враховуючи мою обізнаність із регіоном. У записці наші колеги небезпідставно вказували на активізацію дипломатичної та військової діяльності Росії на Південному Кавказі. Скориставшись із нагірно-карабаського конфлікту та свого статусу колишньої метрополії, підтримуючи то одну, то другу сторону, Росія прагнула зробити їх залежними від себе, керуючись принципом «розділяй та владарюй». Так, вірмени розраховували з її допомогою виборотися з економічної кризи та блокади, погодилися на входження до Ташкентського договору про колективну безпеку, навіть довірили росіянам охорону вірменсько-турецького кордону. Азербайджан, маючи під боком такого стратегічного союзника як Туреччина, поглядав на Москву з осто-

На чемпіонаті світу з шахів серед юнаків та дівчат, який проходив у жовтні 1996 року в Єревані, перемогу виборов 14-річний українець Руслан Пономарьов із Горлівки. Щойно засноване Посольство України у Вірменії всіляко підтримувало молодого гросмейстера під час турніру й навіть нагородило його спеціальною відзнакою – гетьманською булавою

14-year-old Ukrainian Ruslan Ponomarev from Horlivka took the first place at the World Chess Tournament among the young boys and girls, which was held in October 1996 in Yerevan. The newly founded Embassy of Ukraine in Armenia strongly supported the young grandmaster during the tournament and even rewarded him with a special prize – the Hetman's mace

рогою. На основі ось таких спостережень, а ще з урахуванням нафтогазового потенціалу Азербайджану та схожості його підходів з українськими до принципу територіальної цілісності, автори документу наполягали на необхідності однозначної підтримки цієї прикаспійської республіки в її конфлікті з Вірменією, та посилення українсько-азербайджанського співробітництва, протиставивши його російсько-вірменському. Отже, це означало втягування України в криваве етнічне протистояння, а також подальше загострення й без того напружених українсько-російських відносин. Як кажуть, «нашому теляткові та вовка з'їсти б».

Достатньо було побіжного погляду на документ, аби помітити в ньому поверховість, якщо не легковажність, оцінок тих процесів, що відбувалися на Південному Кавказі. Та й ті ж таки азербайджансько-російські відносини були далеко не такі однозначні, якими їх вважали. Звісно, Азербайджан хотів би більш дієвої підтримки з боку Росії в суперечці з Вірменією, тому подеколи дозволяв собі публічно висловлювати своє невдоволення з цього приводу. Водночас Гейдар Алієв, повернувшись у велику політику, провадив доволі гнучку й ефективну дипломатію як щодо Росії, так, зрештою, України. Намагався намарне не дратувати Москву, а щокроку повертати втрачені під час війни позиції, інтенсивно розвивати свій нафтогазовий сектор, залучаючи до нього іноземних інвесторів. Він добре пам'ятав, що саме Росія зупинила тоді подальший наступ углиб Азербайджану окрилених успіхом вірменських збройних формувань, урятувавши Баку від остаточного розгрому. Тому наші підходи – збалансовані, з урахуванням реалій у регіоні та невпинного просування інтересів України в усіх трьох країнах Південного Кавказу, мали би більш продуктивний вигляд, аніж та чорно-біла прожектерська стратегія, запропонована в записці.

Саме таке своє бачення процесів у регіоні я виклав у документі з назвою «З приводу інформаційно-аналітичної довідки “До визначення позиції України у вірменсько-азербайджанському конфлікті”», яку завізував начальник першого територіального управління – досвідчений дипломат іще радянського гарту Михайло Дашкевич, підтримавши мої підходи й оцінки.

Та це буде згодом, а тоді годинник у мене на руці показував понеділок 2 серпня 1996 року, коли, прилетівши з Києва й умліваючи від нестерпної ереванської спеки, ми разом із Миколою Сидоренком рушили до Міністерства закордонних справ. Нас супроводжував начальник Управління державного протоколу МЗС Вірменії Єгіше Сарґсян, із яким у мене згодом склалися напрочуд добрі ділові стосунки. У кабінеті начальника Управління країн СНД на нас уже чекав мій університетський приятель Гурген Говганнісян. Вислухавши прохання щодо швидшого вручення Левону Тер-Петросяну моїх Вірчих грамот, Єгіш і Гурген запевнили, що зроблять усе можливе, але зауважили, що дату слід узгодити з протоколом Президи-

дента, у якого саме в розпалі виборча кампанія. Ми також поцікавились умовами розміщення майбутнього українського посольства. Виявилось, що вірмени приготували для нас кілька варіантів приміщень для оренди, одне з яких розташоване відразу за будівлею Міністерства закордонних справ. Запропонували також орендувати автомобіль, аби не витратити кошти на таксі.

Повернувшись до Києва, М. Сидоренко у своєму звіті напише, що найвигіднішим із запропонованих для тимчасового розміщення посольства був варіант оренди частини будинку на вулиці Заробяна, 14, який розташований безпосередньо навпроти споруди МЗС Вірменії, у центрі міста, неподалік від представництв Китаю, США, Великобританії. Приміщення було двоповерхове, загальною площею 260 кв. м на земельній ділянці із садочком. Його стан дозволяв одразу ж розпочати функціонування посольства. Орендна плата складала 1800 дол. США на місяць.

Тож, вважаючи своє завдання виконаним, Микола Васильович через два дні відбув до Києва, залишивши мене одного обживати майбутнє представництво. Посольство – це не лише приміщення, адже найголовніше – це його працівники, від радника й консула, до завгоспа, бухгалтера та водія.

Як правило, досвідчені дипломати, які готуються до посольської місії, а тоді це були переважно начальники підрозділів МЗС України чи заступники, орієнтуючись на якусь країну, для роботи в ній іще заздалегідь добирають собі працівників. Адже колектив дипломатичної закордонної установи – це немов команда підводного човна, що відбуває в три або чотирирічне автономне плавання. Там мають бути не лише професійно підготовлені фахівці, здатні виконати завдання, часто якомога оперативніше, а до того ж люди психологічно сумісні, які не збурюватимуть атмосферу в колективі, на яких можна покласти будь-якої миті, котрі підтримуватимуть своїх колег і керівника установи, що відповідає за всіх і все. Тому, працюючи спочатку виконувачем обов'язків начальника Першого територіального управління, а згодом начальником Управління країн СНД, я приглядався до своїх працівників для подальшої з ними роботи, але вже в майбутньому посольстві. Та виявилось, що не все так просто. Так, на посаду завідувача канцелярії, пригадую, запланував рекомендувати Лідію Міщенко, яка вже не перший рік виконувала ці обов'язки в нашому управлінні.

Загалом ця посада, яку часто недооцінюють, фактично є однією з головних у діяльності посольства та в структурних підрозділах МЗС. Через завідувача канцелярії проходить не тільки документообіг, а й робочі зустрічі, вона є і координатором поточної роботи, і помічником керівника, а в давніші часи, коли в дипломатів на робочих столах не було комп'ютерів, водночас і друкаркою для всього управління. І якщо на цій посаді керівник матиме сумлінну, ретельну й метиковану працівницю, вважайте, йому

неабияк пощастило, а якщо ні, то в нього на рівному місці можуть виникнути проблеми, зникати документи, з'являтися непотрібний у роботі ажіотаж. Для нашого управління, в якого тогочасний документообіг був найбільшим серед усіх підрозділів МЗС, це було вкрай важливо. Пригадую, як до мого кабінету не раз влітали рознервовані заступники міністра А.Д. Бутейко, М.П. Макаревич або Б.М. Гудима в пошуках якогось документа, що давно був нами підготовлений, після реєстрації їм переданий і... загублений їхніми лялькоподібними помічницями. Саме одна з таких іще одного заступника міністра В.Д. Хандогія затиала підготовлений нашим управлінням лист Л.Д. Кучми до Б.М. Єльцина, мені навіть «вліпили» єдину за всю мою роботу догану. Бо, бачте, я вчасно не простежив за діями помічниці дещо вищого керівника.

Лідочку, як ми її лагідно називали, привів в Управління СНД Володимир Музика – один із перших його працівників. На запитання, звідки вона, він відповів чи то всерйоз, чи жартома – «із вулиці». Як я зрозумів із його натяків, вона походила з неможливої родини, та це було помітно з її досить скромного вигляду. Нагадаю, це був початок дев'яностих, коли моя зарплата становила якихось п'ятнадцять доларів, і навіть я – начальник управління – не міг собі дозволити придбати на той злидений заробіток більш-менш пристойного костюма для зустрічей зі своїми іноземними колегами. Комп'ютер у канцелярії нашого управління був Лідиною стихією. За ним це худеньке, коротко острижене, гостроплече дівча, здається, перевтілювалось у якогось натхненного віртуоза, у руках якого робота просто кипіла. На столі в неї був завжди порядок, справи акуратно підшиті, книги вхідних і вихідних документів ідеально заповнені. Вона безвідмовно залишалася в управлінні допізна, коли цього вимагала робота, і часто я з моєю дружиною, яка, бувало, не дочекавшись мене вдома, виходила мені назустріч майже до міністерства, проводжали разом Лідочку поночі на метро, яким вона добиралася до свого рідного житлового масиву Борщагівка. І якось під час одного з таких пізніх променадів вона зізналася нам, що хотіла б поїхати працювати в наше посольство в Бельгії, бо пожити в Брюсселі – це її золота мрія, так само, як щонеділі бувати на знаменитій на всю Європу дивовижній Гран-плас. І для цього вона посилено вивчала французьку мову. Саме тому прийшла працювати до МЗС.

Відверто кажучи, мені було прикро це чути, бо я вже подумував забрати її із собою, як настане час їхати в закордонне відрядження, хоча й не казав їй про це. Та у відповідь на її зізнання я лише промовчав, бо цінував її роботу й вважав, що вона заслуговує омріяне закордонне відрядження. Розумів, що означає для неї вирватися із сірої Борщагівки, і мати нагоду прогулятися у вихідні казковою Гран-плас серед безтурботної, благополучної європейської публіки.

А одного дня, зайшовши до канцелярії, я побачив Лідочку всю в сльозах. «Що сталося?» – запитав занепокоєно її. – Тебе хтось образив?». І крізь гіркі сльози вона повідала, що вже давно подала заяву на посаду завідувачки канцелярії в нашому посольстві в Бельгії, уже успішно склала французьку мову, пройшла комісію, аж раптом нині довідалася, що на самкінець начальник управління кадрів Євген Свинарчук поза комісією зарахував на цю посаду якусь свою працівницю, котра тільки й уміла, що перекладати папери з одного столу на інший.

«Зараз я з ним переговорю, заспокойся! – сказав я їй, намага-

ючись тримати себе в руках, бо мене всього від обурення аж тіпало, та, звертаючись до присутніх у канцелярії, додав: А ви затулить вуха, щоб не чути, бо розмова буде Д-У-Ж-Е конфіденційною». Я вже й не пам'ятаю достеменно, що саме я говорив тоді Євгенові Григоровичу, майбутньому Послу України в Республіці Куба, але після цього він намагався обходити мене десятою дорогою. А найголовніше, Лідочка поїхала до свого омріяного Брюсселя, і Борис Іванович Тарасюк, якого невдовзі призначили туди послом, щоразу за нагоди дякував мені за старанну працівницю. А одного разу зателефонував до мене в управління Олександр Олександрович Чалий, тодішній Посол України в Румунії. «Послухай, друже, тут у мене в Бухаресті гостює зараз Тарасюк, хвалиться й не нахвалиться твоєю Лідочкою. Тож якщо в тебе ще є така співробітниця, то рекомендуй, будь ласка, її мені, бо з цією, яку мені тут прислали, просто біда, вона завалила всю роботу...». До речі, очоливши 1998 року МЗС України, Б.І. Тарасюк саме Лідії довірив канцелярію міністра.

Розраховував я і на Ігоря Лоссовського – розважливого молодого дипломата з непоганими аналітичними задатками, якого я уявляв у майбутньому радником у посольстві. Та на початку 1996 року він залишив наш підрозділ, якому віддав три роки, і перейшов до Управління європейського регіонального співробітництва, куди його заохотили перспективою попрацювати у Відні в штаб-квартирі ОБСЄ. Вірменія, яка перебувала в глибокій економічній і політичній кризі з її нерегульованим нагірно-карабаським

*Із міністром закордонних справ Вірменії В. Папазяном
With the Minister for Foreign Affairs of Armenia V. Papazian*

Міністр закордонних справ України Г.Й. Удовенко постійно був у центрі уваги вірменських ЗМІ під час його офіційного візиту до Вірменії 10–11 липня 1997 року

Minister for Foreign Affairs of Ukraine H. Y. Udovenko has always been in the limelight of Armenian mass media during his official visit to the county on July 10–11, 1997

конфліктом та різким кліматом, не дуже вабила працівників МЗС. Моя зарплата посла у Вірменії, на основі якої було визначено оклади працівників нашого посольства, мала складати всього 680 доларів США, водночас, працюючи у Відні звичайним дипломатом, Ігор Лоссовський міг отримувати удвічі більше. Зрештою, я зрозумів, що мені доведеться розраховувати на кандидатів зі сторони, яких би приваблювала перспектива попрацювати за кордоном, або ж на тих, хто якось був пов'язаний із Вірменією.

І поки наші вірменські колеги визначалися щодо моєї аудієнції з президентом Л. Тер-Петросяном, я, згідно з дипломатичним протоколом, уперше відвідав міністра закордонних справ Вірменії Вагану Папазяну, вручивши йому копії Вірчих грамот. Така зустріч є першим кроком до набуття офіційного статусу Надзвичайного і Повноважного Посла, відкриває можливість для контактів із представниками іноземного дипломатичного корпусу в країні перебування.

Навесні 1996 р. Ваган Папазян прибув на чолі делегації МЗС Вірменії до Києва для підготовки першого офіційного візиту Л. Кучми до Вірменії. Мав зустріч із Президентом України, переговори в Міністерстві закордонних справ України зі своїм візаві Г.Й. Удовенком. Вірменський міністр залишав враження проєвропейськи налаштованої молоді сорокарічної людини, зацікавленої в розвитку вірменсько-українських відносин, як балансу впливу Росії в регіоні. А переговори мені запам'яталися тим, що перед самісіньким їхнім початком Геннадій Йосипович повідомив, що вступне слово він виголосить українською, а я перекладу його вірменською. Це для мене було несподіванкою, бо коли б я знав про це заздалегідь, то бодай хоч трохи підготувався б. Така офіційна зустріч була першою в історії українсько-вірменських відносин за участі делегацій двох зовнішньополітичних відомств незалежних країн. Тож у такий спосіб він, очевидно, вирішив не лише виявити шану до наших гостей – вірмен, а й заразом, що незалежні Україна та Вірменія відтепер здатні будувати свої двосторонні відносини без посередників, маючи на увазі Москву з її «язиком міжнаціонального общенія». І ледве я завершив перекладати виступ Геннадія Йосиповича, як В. Папазян одразу ж підхопив ідею свого колеги та заявив, що в тако-

му разі він виступить вірменською та мене просить відтворити сказане українською. Ось так я несподівано опинився в ролі тлумача для обох міністрів, і відчуття того, що я виявився причетним до цього сповненого особливого сенсу дипломатичного дійства, неабияк мене тішило. Звісно, для мене це було й додаткове хвилювання, своєрідний іспит на володіння вірменською мовою. Важливо було не зганьбитися перед своїми колегами й поважними гостями. Та йдеться не про це. А про той урок практичної дипломатії, який нам тоді презентував наш незабутній Геннадій Йосипович, показавши, що в дипломатії під час зустрічей з іноземними партнерами й офіційних переговорів із ними, кожен наш жест має неабияке значення. Це додатковий інструмент переговорного процесу, і таким промовистим експромтом Геннадій Йосипович наочно продемонстрував нам, як ним треба користуватися.

Тож, пам'ятаючи про той випадок, Ваган Папазян одразу заговорив зі мною вірменською. Він повідомив, що для Вірменії присутність України є дуже важливою, тому нашому посольству надаватимуть усіляку підтримку. Розповів міністр і про непростий перебіг переговорів щодо врегулювання нагірно-карабаської проблеми, наголосивши, що Вірменія – єдина країна Південного Кавказу, яка нещодавно отримала запрошення до Ради Європи. А наприкінці зауважив, що Президент Левон Тер-Петросян уже знає про моє прибуття до Єревана й найближчим часом прийме мене. А коли я вийшов із кабінету міністра, то в коридорі мене перехопив начальник Управління державного протоколу Єгіше Сарґсян.

– Пане Божко, – радісно вигукнув він, – є приємна новина. Президент прийме вас сьомого вересня.

– Так це ж, здається, буде субота? – відреагував я.

– Саме так. Ви ж знаєте, у нього виборча кампанія, усі дні розписано, тому з поваги до України він прийме вас у суботу, аби ви раніше змогли розпочати виконання обов'язків посла.

І насамкінець дав мені для ознайомлення пам'ятку щодо порядку вручення Вірчих грамот Президенту акредитованими у Вірменії послами. У ній було детально розписано церемонію – де стояти, коли говорити, коли потиснути Президентові руку. Попереду в мене було ще два дні, я вирішив вивчити пам'ятку перед початком цієї важливої події. А щоб не гаяти часу, почав готуватися до переїзду в будинок майбутнього посольства, на якому ми зупинили свій вибір. Попередньо розрахувався за номер у відомому готелі «Armenia», в якому жив ці кілька днів і де зупинялися всі знаменитості, які коли-небудь відвідували Єреван – від Шарля Азнавура та Розі Армен і до Софії Ротару й Алли Пугачової. Крім того, що це був і найбільш фешенебельний за радянськими мірками готель, у ті скрутні для Вірменії часи він був один із небагатьох, у який цілодобово

Із Президентом Вірменії Л. Тер-Петросяном на вул. Липській у Києві під час його візиту в Україну. Липень 1997 року

With the President of Armenia L. Ter-Petrosian at Lypska Str. in Kyiv during his visit to Ukraine. July 1997

во подавали електроенергію та опалення взимку, тому іноземних гостей поселяли саме в ньому. Я зібрав свої речі, щоб перебраться з гамірної площі Республіки в центрі Єревана на тиху вуличку Якова Заробяна, де під номером 14 мало бути розміщено майбутнє представництво України.

За дивним збігом, вулиця, на якій українські дипломати мали працювати, носила ім'я одного з перших секретарів Компартії Радянської Вірменії Якова Зоробяна, що виріс і сформувався як партійний діяч в Україні, а точніше – у Харкові. Так би мовити, своєю назвою ця вулиця символізувала українсько-вірменські зв'язки радянської епохи. Згодом я довідався, що неподалік в одному з будинків жив Карен Демірчян, один із недавніх керівників Радянської Вірменії, якого вірмени шанобливо називали «Карен-будівничий». Саме в його бутність

першим секретарем ЦК Компартії Вірменії (1974–88 рр.), у цій найменшій закавказькій республіці було завершено спорудження унікального, майже сорокакілометрового, підземного каналу «Арпа–Севан», завдяки якому було врятовано від обміління високогірне озеро Севан, збудовано єреванське метро, зведено найбільші в Закавказзі стадіон «Граздан» і концертно-спортивний комплекс, рівних якому не було в багатьох країнах світу. Звісно, усе це споруджували коштом загальносоюзного бюджету, бо невеликій Вірменії такі масштабні проекти були б не до снаги. Нищівний землетрус 1988 р., який завдав жахливих руйнувань у містах Ленінакан та Спітак, забравши життя майже тридцяти тисяч їхніх мешканців, а також загострення політичного становища в республіці через діяльність комітету «Карабах», стали причиною звільнення Карена Демірчяна з посади.

Згодом мені випаде нагода познайомитися з ним ближче. Роботи в посольстві вистачало, доводилося затримуватися допізна, і траплялося, що дорогою додому я частенько зустрічав Карена Серобовича, який саме прогулювався вулицею з кимось із своїх соратників, щось палко обговорюючи. І хоча тоді я не був із ним знайомий особисто, але, проходячи повз, завжди чемно вітався. І мимоволі питав у себе: «Чому така непересічна особистість із величезним організаційним і політичним досвідом опи-

нилася у своїй країні поза суспільними процесами?» Можливо, вважав я, усвідомлюючи всі ті труднощі, з якими стикалося молоде вірменське керівництво, він не хотів своїм поверненням в активну політику створювати для них додаткові труднощі.

Невдовзі, познайомившись ближче, він запросив мене на завод «Електронмаш», яким керував. Я радо погодився, адже мені цікаво було почути думку такої досвідченої, з неабияким життєвим досвідом людини. Там у його просторому заводському кабінеті ми довго розмовляли про те, як скоріше виборсатися нашим країнам з економічної кризи, налагодити взаємовигідну двосторонню співпрацю, виходячи з традиційно дружніх українсько-вірменських відносин. Цікавили мене також його стосунки з колишнім керівництвом Радянської України. Одна з його розповідей мені особливо запам'яталася. «Як відомо, у СРСР забезпечення республік мало централізований характер і погоджувалося з Москвою, – розповідав Карен Серобович. – І сталося так, що через недогляд якогось високопоставленого чиновника, поставки м'яса до Вірменії із загальносоюзного фонду затримувалися. Виникла загроза, що республіка на кілька тижнів залишиться без м'яса, а це віщувало порожні прилавки в магазинах і, звісно, невдоволення серед народу. Треба було терміново вживати якихось заходів. Зв'язуюся з Москвою. Відповідають, допомогти вам не можемо. Ось якщо котрась із союзних республік добровільно поступиться вам своєю чергою, тоді інша справа. Подумав, а що коли зателефонувати в Україну – величезна республіка, що для неї якихось два-три залізничних ешелони! Телефоную першому секретареві ЦК Компартії Української РСР Щербинському.

– Володимире Васильовичу, – кажу йому, – у нас тут виникли серйозні труднощі з м'ясом. Чи можете зараз нам тимчасово поступитися частиною ваших поставок із наступною їх компенсацією? Із Москвою все погоджено.

– Не заперечую, – відповідає він, – можете брати хоч зараз.

І невдовзі передбачені для України ешелони з м'ясом прибули до Єревана. Не важко передбачити, що сталося б, якби це питання вчасно не вирішили. Щонайменше стихійні бунти, а то й організовані страйки, як у Польщі. Ми могли б опинитися перед серйозною політичною кризою, а так навіть ніхто не здогадався.

Слухаючи його, я згадував, як у роки свого навчання в Єреванському університеті завжди віз додому подарунок: банки консервів з українською тушкованою яловичиною. Адже тоді в київських продовольчих магазинах на напівпорожніх прилавках можна було побачити хіба що акуратно викладені піраміди ковбаси «Лікарська», глузливо названої кимось «улюбленцею народу». І саме тоді я мимоволі порівнював двох керівників коли-

Президент України Л.Д. Кучма та Президент Вірменії Л. Тер-Петросян відкривають пам'ятник видатному кінорежисерові Сергію Параджанову в Києві під час першого офіційного візиту Глави Вірменської держави в Україну. Липень 1997 року

President of Ukraine L. D. Kuchma and President of Armenia L. Ter-Petrosian at the ceremony of opening of the monument to the remarkable filmmaker Serhii Paradzhanov in Kyiv during the first official visit of the Head of State to Ukraine. July 1997

Вірменії, але й перший рік його діяльності був позначений зростанням напруги у вірменському суспільстві. Подальші кризові ситуації в країні, найгостріша з яких, безумовно, пов'язана зі згаданим «розстрілом парламенту», можна сказати, беруть свій початок саме тоді, коли засновували наше посольство. Тому поява нашого дипломатичного представництва, хай навіть поки що в одній особі, з погляду аналізу подій у Вірменії для вироблення зовнішньополітичних підходів України, а також важливості політичної присутності тут нашої країни, була на той час більш ніж необхідною та вчасною. Не забуваймо, що тоді інформаційне висвітлення подій у колишніх радянських республіках було вкрай незадовільне та й здійснювалося воно виключно через російські ЗМІ. Отож паралельно з

шніх радянських республік, міркуючи про два абсолютно різні розуміння обов'язку перед своїм народом. І мені здалося, що якби Карен Демірчян був на місці Володимира Щербицького в чорнобильському 1986-му році, то він ні за що не вивів би тоді українських дітей на першотравневий парад на Хрещатику дихати радіоактивним пилом заради благополучної картинки на телеекранах.

Як відомо, згодом доля Карена Демірчяна склалася трагічно. Повернувшись незабаром у велику політику 1998 р., він очолив створену власноруч Народну партію. А вже в червні 1999-го, здобувши переконливу перемогу на парламентських виборах у складі блоку «Єдність», був обраний головою Національних зборів Вірменії. Та 27 жовтня того ж року група терористів на чолі з Наїрі Гунаняном, увірвавшись до зали Національних зборів, де проходило спільне засідання депутатів та уряду, розстріляв впритул спікера Карена Демірчяна, главу уряду Вазгена Саргсяна та ще шістьох їхніх колег і понад тридцять осіб поранили... Це станеться через три роки після відкриття посольства України у

вирішенням організаційних питань нашого майбутнього дипломатичного представництва, я з першого дня регулярно відстежував вірменську пресу, переглядав випуски телевізійних новин, які висвітлювали виборчі перегони, зустрічався з представниками політичних сил. Свої висновки й оцінки постійно записував. А ще привіз із Києва свою портативну друкарську машинку – югославську «UNIS». Друкував на ній інформацію, ніс її на головпоштамт, а звідти вже факсом відправляв до МЗС України. Нагадаю, це був 1996 р., у нас тільки почали з'являтися перші мобільні телефони, електронний зв'язок тільки запроваджували, а повідомлення передавали через факсимільні апарати.

Й ось настала субота 7 вересня – день вручення Вірчих грамот Президенту Вірменії Левону Тер-Петросяну. Начальник Управління протоколу Єгіше Саргсян попередив мене телефоном, що об одинадцятій тридцять до центрального входу готелю «Armenia» подадуть автомобіль, а саму церемонію в приміщенні Адміністрації Президента призначено на дванадцятю. Отож я спустився до просторого вестибюлю готелю. На мені був смокінг, пошитий ще в Києві для цієї події знаменитим кравцем Михайлом Вороніним, що обшивав тоді не лише українських послів, а й усю українську владу. Я одягнув його вперше у своєму житті та, ловлячи на собі здивовані погляди працівників готелю, з якими за ці дні встиг познайомитися, почувався в ньому так, неначе на мені був не костюм, а космічний скафандр. А коло готелю на мене вже чекав найрозкішніший, як на тодішній Єреван, автомобіль ГАЗ–13 з українським прапорцем на передньому крилі, більш відомий як «Чайка». Як я здогадався, чорний лімузин був спеціально доставлений з урядового автопарку, бо міністр В. Папазян їздив «Волгою». Більше того, мене мав супроводжувати ще й поліцейський ескорт на мотоциклах. Це для мене було великою несподіванкою, тому, помітивши мій дещо спантеличений від такого «сюрпризу» вигляд, Єгіше Саргсян задоволено посміхнувся. Справді, мої вірменські колеги добре постаралися, аби надати належного рівня цій важливій для наших держав події, тож мені не було в чому їм дорікнути. Навпаки, я їм був глибоко вдячний за все, що вони тоді зробили.

У спорудженому на початку 1950-х років у стилі вірменської неокласики ошатному будинку Адміністрації Президента на проспекті Маршала Баграмяна, 26 мене зустріли начальник президентського протоколу та мій студентський товариш Гурген Говганнісян, який також мав брати участь у церемонії як начальник Управління країн СНД МЗС Вірменії. Вони повідомили, що прибув також міністр Папазян, який супроводжуватиме Президента. Разом із ними ми пройшли до округлої зали урочистих зустрічей. За якусь хвилину з протилежних дверей неквапно вийшов Левон Тер-Петросян у супроводі міністра Вагана Папазяна і, упіймавши мій погляд, посміхнувся мені як давньому знайомому.

Ми справді були знайомі з ним здавна. Працюючи на початку 1980-х над перекладами історичних писемних пам'яток, створених в українських землях, я звернувся до директора Інституту давньовірменських літописів АН Вірменії «Матенадаран» академіка Левона Хачікяна з проханням зробити для мене копію вірменського літопису, створеного в XV–XVII століттях в українському місті Кам'янець-Подільському. Як відомо, там протягом кількох століть існували велелюдні вірменські поселення, які відігравали важливу роль у житті цього міста. Академік одразу звів мене з молодим науковим секретарем, який охоче взявся допомогти й незабаром передав мені фотокопії давньовірменських текстів. Саме з них я й здійснив переклад українською мовою до того ніде не публікованого літопису, в якому було висвітлено події в Україні та прилеглих до неї земель упродовж XV–XVII ст., і згодом видрукував його в науковому часописі «Східний світ» та журналі «Київ» із моєю вступною статтею.

Минули роки. Як уже було зазначено вище, наприкінці травня 1996 року в складі української делегації мені випало забезпечувати перший візит Президента України Леоніда Кучми до Вірменії. Як це прийнято, перед початком двосторонніх переговорів проходило знайомство членів делегацій. Й от бачу, як Президент Вірменії Левон Тер-Петросян бере до рук список нашої досить чисельної делегації, неквапно переглядає його та раптом голосно запитує російською: «А где Александр Божко?». На якусь мить запанувала тиша. Помічаю, що наш міністр Геннадій Удовенко, який сидів поруч із Президентом, повернув голову в мій бік, шукаючи мене очима. Отож, дещо збентежившись від такої уваги до моєї персони, я змушений був підвестися та відрекомендуватися. Привітно глянувши на мене, Тер-Петросян продовжив: «Сашко, а помнишь, как мы с тобой работали над древнеармянскими летописями в Матенадаране?». Запанувала ще одна кількасекундна пауза, члени нашої делегації на чолі з Леонідом Кучмою, здивовано позирають на мене. «Пане Президенте, – нарешті випаляю йому я російською перше, що мені спало на думку, – хіба таке забудеш?».

Та й справді, чи ж хто міг подумати, що той самий науковий секретар Інституту стародавніх рукописів, із яким мене тоді звела доля та з яким ми розмовляли на вірменознавчі теми, стане згодом Президентом Вірменії. І треба було бачити цієї миті ошелешені обличчя Леоніда Кучми та членів нашої делегації від такого початку переговорів. Не знаю, що їх більше вразило, чи те, що Президент Вірменії звернувся до мене на ім'я, підкресливши цим наші колишні дружні стосунки, чи те, що в складі делегації виявився фахівець-вірменист, про що, звичайно, більшість із них і не здогадувалися. Що не кажіть, а все ж дуже приємно, коли твої зусилля вірмениста помічають і цінують. Адже, здавалося б, що та вірменська мова, якщо порівнювати з такими широковживаними, як англійська, французька чи іспанська.

Після вручення Вірчих грамот, у яких Л. Кучма, звертаючись до свого вірменського колеги, запевняв його вірити послу України так, як йому самому, ми ще мали з Левоном Тер-Петросяном у сусідній залі півгодинну розмову. Із неї було зрозумілим його помірковане бачення поетапного виходу з нагріно-карабаського протистояння, на яке, як він вважав, погодиться азербайджанська сторона, і його досить різкі оцінки опозиційних лідерів, які «рвуться до влади», але яких, на його думку, народ на виборах 22 вересня не підтримає.

Із цього погляду Левон Тер-Петросян мав на руках досить вагомий козир. За роки його правління було досягнуто перемоги у війні за Нагірний Карабах і Вірменія вперше за свою історію могла похвалитися територіальними здобутками. У 1995 році відновила свою роботу Мецаморська АЕС, яку після руйнівного Спітакського землетрусу зупинили під тиском громадськості. Хоч і поволі, але оживало економічне життя. Саме ці аргументи він використовував у своїй виборчій кампанії. Але був у нього ще один чи не найпереконливіший аргумент, про який Президент волів уголос не згадувати. Влада. Усе це й створювало впевненість у нього та його оточення в перемозі на майбутніх виборах. Крім того, вони мали відбутися наступного дня після національного свята – Дня незалежності, яке відзначали 21 вересня. А святкові заходи – це ще одна можливість для влади, аби вплинути емоційно на електорат, а надто тоді, коли йдеться про військовий парад у країні, що перебуває в стані війни.

Тоді я вже остаточно перебрався до приміщення посольства, яке було мені як за офіс, так за тимчасове житло. У мене була потримана «Волга», яку я орендував за символічну ціну разом із водієм, а найголовніше – на робочому столі стояв під'єднаний до телефону факсимільний апарат, через який мав змогу підтримувати текстовий зв'язок із МЗС України й уже не носив на центральну пошту свої повідомлення. І хоча я наполегливо просив прискорити відрядження до Єревана працівників посольства, було схоже, що в МЗС України з цим особливо не квапилися. Отож я й надалі змушений був виконувати роботу і посла, і секретаря, і завідувача господарства. Я був на брифінгах центральної виборчої комісії, зустрічався з представниками основних політичних сил, які брали участь у виборчих перегонах. Від них чув немало критики на адресу Президента, звинувачень його в неефективній економічній політиці, авторитаризмі, зловживаннях із боку його оточення.

Особливо діставалося найближчим соратникам Президента – міністру внутрішніх справ Вану Сірадегяну та міністру оборони Вазгену Саргсяну, яких звинувачували не тільки в перевищенні службових обов'язків, а й у побитті. Першого я добре знав ще з університету як молодого талановитого літератора. Свого часу я навіть перекладав його оповідання для антоло-

Спілкування зі ЗМІ Вірменії їхньою мовою часто стає дуже цікавим

Thanks to the Armenian language, communication with the Armenian media often results in an interesting conversation

на мітингах виступати. У Єревані тоді лютували банди рецидивістів, яких очолювали кримінальні авторитети, тримаючи в страху населення всієї країни. Міліція, здавалося, нічого не могла вдіяти, адже була пов'язана з криміналітетом, яких прикривали також і продажні суди. Тоді Ванно Сірадегян показав справжній бійцівський характер. Він оголосив бандитам війну. Довідавшись про те, що кримінальні авторитети зійшлися в одному з єреванських ресторанів, він навідався туди і, як розповідають, заявив їм із порогу таке: «Хлопці, ви, мабуть, уже чули, що мене – Ванно Сірадегяна – призначено міністром внутрішніх справ. Але я, щоб ви знали, не лише очільник міліції, а ще й найбільший кримінальний авторитет у Вірменії та головний злодій у законі. І тому не потерплю будь-кого іншого на моїй території. Даю вам три доби, щоб ви забралися з Вірменії. Якщо я через три дні когось із вас тут побачу, тоді не нарікайте...». Як виявилось, міністр слів на вітер не кидав. Рівно через три дні в тому самому ресторані невідомі в масках розстріляли з автоматів усіх присутніх на східняку злочинських авторитетів. Те саме сталося і в інших вірменських містах. За якихось кілька тижнів зі злочинським криміналітетом у Вірменії було покінчено й можна було без жодного остраху гуляти нічним Єреваном, знаючи напевне, що з тобою нічого не станеться. Цим вірменська влада й особисто Ванно Сірадегян неабияк пишалися.

Пригадую, як десь через кілька місяців я повідав цю історію тодішньому міністру внутрішніх справ України Юрію Кравченку, який прибув до Єревана на чергове засідання в рамках СНД і в розмові зі мною поскаржився на зростання рівня бандитизму в українських містах. У відповідь він з осудом похитав головою: «Та ні, таке в нас не пройде, це ж пряме порушення законності...». Мине ще кілька років і українська громадськість

гії молоді вірменської прози, що вийшла у видавництві «Молодь». Він був одним із найрадикальніших членів комітету «Карабах», за що після арешту комітетчиків 1988 р. на чолі з Л. Тер-Петросяном відсидів кілька місяців у Бутирській в'язниці. Довго не міг знайти себе після проголошення незалежності, аж поки на пропозицію Президента 1992 року був призначений міністром внутрішніх справ. У багатьох це викликало подив: працювати в міліції – це тобі не оповідання писати чи

довідається про моторошні подробиці вбивства українського опозиційного журналіста Гіі Гонгадзе, «ескадроном смерті», що діяв, вважає, поза законом у структурі МВС України. І чи не підштовхнула Юрія Федоровича до створення такого «зашифрованого» підрозділу наша тодішня розмова? Цього ми також уже не довідаємося, бо ще через кілька років не стало й самого міністра, який наклав на себе руки двома (!) пострілами з пістолета в голову за вельми підозрілих обставин, якраз перед допитом у Генеральній прокуратурі України щодо діяльності «перевертнів у погонах». Як відомо, влада вмє зберігати свої таємниці, навіть ціною життя посвячених. Що ж до Ваню Сірадегіяна, то 2000 року за президентства представника «карабаського клану» Роберта Кочаряна він був змушений таємно полишити країну. Тоді його, як депутата Національних зборів, позбавили недоторканності, аби притягнути до відповідальності «за створення влітку 1992 року злочинної групи для здійснення нападів і вбивств окремих громадян та посадових осіб».

Із ним, коли він був міністром, я зустрівся та навіть коротко переговорив 21 вересня на військовому параді до п'ятиріччя незалежності Вірменії. І не лише з ним. Перебуваючи поміж почесних гостей, я відчув, як хтось поклав мені на плече руку. Озирнувся та не повірив своїм очам. Переді мною стояв, усміхаючись, відомий генерал Вілен Мартиросян, якого я добре знав іще з Києва. Колишній радянський офіцер, депутат Верховної Ради СРСР, один із керівників Народного руху України, полк якого чи не першим прийняв присягу на вірність Україні як незалежній державі. Оце так зустріч! Виявляється, він прибув до Єревана приватно на запрошення вірменського уряду. «Вілене Арутюновичу, як Ви вчасно прилетіли! – вирвалося в мене. – Тепер усі вірменські та світові газети напишуть про потужний український дипломатичний десант, який висадився у Вірменії, бо, крім посла-вірмениста, до Єревана прибув ще й військовий аташе у званні генерала Збройних сил України», – пожартував я, відчуючи на нас обох зацікавлені погляди іноземних колег. Пожартував, не підозрюючи тоді, якими близькими до істини були мої слова. А генерал тим часом, завваживши неподалік усесвітньо відомого співака вірменського походження Шарля Азнавура, що також прибув на святкування, уже вів мене до нього. «Ходімо, привітаємося, коли ще випаде така нагода?». Привіталися, представилися, потиснули руку відомому шансон'є... А за кілька тижнів мені надійшла бандероль із французьким глянцевою часописом «Gala», де на всю сторінку було вміщене наше фото з Шарлем Азнавуром. Надіслав мені його мій добрий товариш і один із найдосвідченіших українських дипломатів Микола Маймескул, який тоді працював Постійним представником України при Відділенні ООН та інших міжнародних організаціях у Женеві. «Ну й таланить тобі, друже, – написав він у вкладеній

до часопису записці. – Не встиг ще й обжитися в Єревані, а вже засвітився в компанії з усесвітньо відомою зіркою в одному з найпопулярніших французьких журналів...».

Наступного дня, 22 вересня 1996 року, відбулися чергові президентські вибори. Із тих зустрічей та бесід, які я мав напередодні, випливало, що основних претендентів на перемогу було двоє – це чинний Президент Вірменії Левон Тер-Петросян і лідер партії Національно-демократичний союз Вазген Манукян, якого підтримали також Вірменська революційна федерація (Дашнакцутюн), Спілка за національне самовизначення та Демократична партія, висуванці яких знялися з виборів на його користь. А це означало, що чинному Президентові, якого підтримував Вірменський загальнонаціональний рух, протистоятиме не окремий кандидат, а широка, об'єднана й добре зорганізована опозиція, куди ввійшли як праві, так і ліві опозиційні сили. Бурхливу реакцію в них викликала заява міністра оборони Вазгена Сарґсяна напередодні виборів про те, що, попри все, Вірменія, мовляв, зустріне XXI сторіччя з Л. Тер-Петросяном на чолі. Щось схоже сказав мені також міністр внутрішніх справ Вано Сірадегян під час нашої короткої розмови на військовому параді. Такі заяви очільників силових відомств недвозначно вказували на рішучу налаштованість оточення чинного Президента будь-що утримати свою владу, незалежно від реального волевиявлення виборців. І в міру того, як із виборчих дільниць надходила інформація про результати підрахунків, незадоволення серед опозиції, яка здійснювала свій моніторинг, зростало. Подейкували, що протоколи з результатами голосування спочатку потрапляли до президентської адміністрації, де їх коригували, а вже потім передавали до Центральної виборчої комісії. Тож Вазген Манукян, який офіційно здобув 41% голосів виборців, заявив про фальсифікацію виборів і 24 вересня закликав до масових демонстрацій. Понад 200 тисяч його прихильників зібралися на площі Свободи перед Оперним театром, вимагаючи перерахунку голосів. А 25 вересня десятки тисяч розгніваних громадян рушили на чолі з В. Манукяном до Національних зборів, що на проспекті Маршала Баграмяна, де засідала Центральна виборча комісія. Тоді я вже мав одержані у виборчій комісії попередні результати, згідно з якими перемогу на виборах (51%) здобував чинний Президент. Тому, підготувавши відповідного листа, направив його факсом до МЗС України, додавши до нього проект привітання з переобранням від Президента України, як це завжди роблять у таких випадках. Повідомив також про масові мітинги й незгоду опозиції з офіційними результатами.

Добре пам'ятаю, як наприкінці дня 25 вересня, зачувши тисячоголосе скандування «Вазген – Президент!», я вийшов із посольства на вулицю. Нескінченна колона збуджених демонстрантів рухалася до будинку Національних зборів і Адміністрації Президента. Людей було так багато, що їх-

ній потік не вмiщався на проїжджій частині, захопивши також тротуари. І, судячи з їхніх облич, налаштовані вони були досить рішуче. Передчуваючи недобре, я повернувся до посольства, позамикав вхідні двері та піднявся до свого кабінету на другому поверсі. Починало сутеніти. Через розчинене вікно з вулиці хвилями долинали вигуки демонстрантів. Тоді раптово пролунало кілька вибухів, за ними сухо прострекотіли автоматні черги, і я побачив, як із боку будівлі Національних зборів прошили надвечірнє небо кулі. Одна низка, друга, третя... Схожі на рій розбурханих шершнів, вони стрімко летіли над будинками в напрямку нашого посольства. Аж мимоволі хотілося пригнути голову. А потім немовби хто горохом рясно сипонув на довколишні дахи, «торох, торох...». Чи то кулі, чи відлуння пострілів. Пронизливо завили міліційні сирени, людські вигуки змінилися одчайдушним лементом і зойками, і за якусь мить я побачив, як нашою вуличкою від Національних зборів щодуху біжать перелякані люди.

«Що сталося?» – гукнув я до них із вікна. «Стріляють, убивають...», – почулось у відповідь. «Що, і вбиті є?», «Атож, і вбиті є, і поранені...». І, захекані, помчали далі.

Хоч на ту мить я достеменно не знав усього, що відбулося біля Національних зборів, але, схоже, трапилося там таки щось лихе, а то й трагічне. І, безумовно, про це слід було негайно повідомити Міністерству закордонних справ. Тому, не гаючись, я заклав до друкарської машинки папір, аби підготувати термінову інформацію та передати її факсом, аж раптово погасло світло. Я уявив, як завтра надійде, а може, уже й передають до МЗС Вірменії привітання від Президента Л. Кучми на адресу Президента Вірменії з нагоди його переобрання, а в цей же час світові інформаційні агентства повідомляють про розстріл в Єревані демонстрантів, про вбитих і поранених. А це вже означає дипломатичний недогляд, «прокол» – отак підставити свого Президента й країну. Отож треба було будь-що призупинити передачу такого привітання.

О цій порі, як і скрізь у горах, у Єревані сутеніє дуже швидко. Присвічуючи собі в темряві сірниками, що раз по раз гасли, я почав нервово телефонувати в приймальню міністра МЗС України. Ніхто не відповідав. Довелося набрати своє рідне управління. І страшенно зрадів, коли на тому кінці тритисячакілометрового дроту слухавку зняв Станіслав Лазебник, якому перед від'їздом до Вірменії я передав керівництво управлінням. Майже скоромовкою повідомив Станіславу Юхимовичу про те, що сталося, що є поранені та, можливо, убиті. Прошу особисто доповісти про це міністру й до з'ясування всіх обставин призупинити надсилання привітання... Не встигли ми завершити розмову, як зв'язок обірвався. Отакої! Тільки цього ще бракувало! Тепер ще й телефон відімкнули. Та я почував внутрішнє полегшення від того, що встиг таки передати найголовніше.

То була тривожна ніч. Без світла й телефонного зв'язку. Я був один на все «занімиле» та необжите посольське приміщення. Чулося лише, як то в одному, то в іншому кінці Єревана розтинали нічну тишу короткі автоматні черги та пронизливі сирени міліційних машин. Очевидно, виловлювали вечірніх протестувальників. А десь близько п'ятої ранку я прокинувся від глухого гуркоту й характерного брязкоту сталевих гусениць. Нашвидку вдягнувся та через завулок пройшов на проспект Маршала Баграмяна. Те, що я побачив, мене приголомшило. Із досвіткового мороку немов привида з'являлись і поволі, але невпинно вповзали до міста танки, в'їжджали один за одним бронетранспортери, займаючи стратегічні позиції на перехрестях та перед державними установами.

Зранку запрацювало телебачення, завдяки чому вдалося з'ясувати становище в країні після вчорашніх подій. Виявилось, мітингувальники, обурені ігноруванням владою їхніх вимог, знесли високу металеву огорожу та прорвалися до приміщення Національних зборів. Телебачення показувало кадри штурму чотириметрової огорожі Національних зборів. Показали побитого голову НЗ Бабкена Аракцяна й забинтованого його заступника Ару Сагакяна, потрощені меблі. Лише після того, як прибула військова поліція, вдалося пострілами понад головами демонстрантів розсіяти нападників, багатьох із них було арештовано. На щастя, обійшлося без убитих, лише поранені. Пізно вночі на терміново скликаному засіданні Уряду з посиланням на Конституцію, Президент Л. Тер-Петросян прийняв рішення про запровадження тимчасово надзвичайного стану та введення військ у столицю. А двадцять дев'ятого вересня відбулося засідання Центральної виборчої комісії, яка офіційно визнала переможцем на чергових президентських виборах Левона Тер-Петросяна.

Згодом на зустрічі з главами дипломатичних представництв, акредитованими у Вірменії, він зізнався, що вибори були в нього непростими, проблематичними. Пізніше вже колишній міністр внутрішніх справ Ванно Сірадегян визнає, що ні Л. Тер-Петросян, ані його опонент не набрали тоді необхідної кількості голосів для перемоги в першому турі. Однак, керуючись «революційною доцільністю», силовики – міністр оборони Вазген Саргсян, начальник Державного комітету національної безпеки Серж Саргсян і сам Ванно Сірадегян переконали Л. Тер-Петросяна, дещо «відкоригувавши» протоколи з виборчих дільниць, оголосити його переможцем уже в першому турі. Ішлося про елементарне бажання утримати владу. Адже сам Вазген Манукян, обіймаючи посаду Прем'єр-міністра (1990–91 рр.), і міністра оборони (1992–93 рр.) чи депутата Національних зборів проявив себе неабияким патріотом і не менш компетентним у державних справах, аніж ті, хто остерігався цю владу на той час утратити.

Можна припустити, що вже тоді в декого зі згаданих силовиків визрівав план усунення від влади самого Л. Тер-Петросяна. Зробити це було непросто, враховуючи особисту відданість йому Ваню Сірадегяна. Тому здійснено це буде через рік після того, як Президента знову ж таки «переконають» у доцільності об'єднати Міністерство внутрішніх справ і Державний комітет національної безпеки в одну структуру на чолі з карабахцем Сержем Саргсяном, нейтралізувавши так Ваню Сірадегяна. «Переконають» також запросити на посаду Прем'єр-міністра ще одного карабахця – Роберта Кочаряна, який очолював самопроголошену Нагірно-Карабаську Республіку. Унаслідок цієї «підкилимної дипломатії» в листопаді 1997 року Левон Тер-Петросян виступить на телебаченні із заявою про складання із себе президентства, зазначивши, що піти на це його змусила «партія війни», натякаючи на тиск, здійснений на нього Вазгеном Саргсяном, Сержем Саргсяном і Робертом Кочаряном. Його виступ викликав тоді в суспільстві ефект розірваної бомби. Адже багато хто приписував йому авторитаризм у проведенні державної політики, тим часом «яструби», які в нього перехопили владу, звинуватили його в поступливості та схильності до компромісів з опонентами, маючи на увазі схвалений ним поетапний план розв'язання карабаської кризи. Але, як на мене, головне, що можна було закинути Л. Тер-Петросяну, – він піддався тоді на сумнівні аргументи силовиків і заплющив очі на адміністративні маніпулювання під час виборів, що, як виявилось, мало далекосяжні наслідки для всієї країни.

На думку багатьох спостерігачів і експертів, єдиним справжнім волевиявленням вірменського народу в країні можна вважати вибори 17 жовтня 1991 року, на яких Л. Тер-Петросяна було обрано першим Президентом незалежної Вірменії. За його кандидатуру тоді проголосувало 83,4% виборців. Натомість президентські вибори 22 вересня 1996 року стали початком перманентної практики адміністративного втручання влади в процес народного волевиявлення для досягнення бажаного політичного результату. І тому можна припустити, що всі наступні проблеми в цій країні, кризи, протистояння, криваві зіткнення, зокрема й розстріл парламенту 27 жовтня, пообіще, влаштоване силовиками 1 березня 2008 року, де загинуло десять осіб, беруть початок від 22 вересня 1996 року. Коли для частини вірменської політичної еліти досягнення влади будь-якою ціною стало самоціллю. Саме тодішня політична олігархія, у руках якої було зосереджено владу й фінансові ресурси, зробила все, щоб у 1998 і 2003 роках Президентом країни обрали, а згодом і переобрали Роберта Кочаряна. А в 2008 і 2013 рр. так само до влади прийшов Серж Саргсян, який не хотів покидати керівне крісло аж до фатального для нього 2018 року.

Саме за ці десятиріччя, що могли б стати періодом розбудови й процвітання Вірменії, із цієї бідної країни через офшори можновладцями було

виведено понад 10 млрд доларів США. Не від хорошого життя рідну землю змушені були покинути півтора мільйона вірмен, які не могли прогодувати свої родини й шукали заробітку в інших країнах. Так, зокрема, в Україні на початку 1990-х було близько 30 тисяч вірмен, а нині їхня кількість збільшилася вдесятеро. Протягом цих десятиріч у Вірменії сформувалася олігархічна система з підкупними судами, які забезпечували інтереси можновладних кланів, із символічними пенсіями й зарплатами для решти населення, яке змушене було скніти на межі виживання. Словом, усі ті явища, які так характерні вже 27 років і для нашої незалежної України.

«Хіба режуть воли, як ясла повні?» – задавався колись таким питанням український класик Панас Мирний. Закономірне невдоволення людей, які не здатні відстояти свої права через спаплюжені можновладцями демократичні процедури, що діють у західних країнах, виплескується в протести й революції. Дві з них відбулися протягом останніх років в Україні, але українські олігархи й можновладці, осідлавши протестні настрої невдоволеного населення, звели їх нанівець, зберігши систему. Тому у своєму інтерв'ю вірменській опозиційній агенції «Лрагір» 21 квітня 2018 року, у самісінький розпал Оксамитової революції, я закликав її очільників не повторювати помилок українців, а добиватися докорінної зміни олігархічної системи, інакше протестні акції не принесуть користі країні. Так чи так, але схоже, що Нікол Пашініян та його соратники засвоїли гіркі уроки українських революцій і поставили собі за мету передусім повернути суспільству довіру до державних інституцій, відокремити бізнес від влади. На ділі довести, що новий уряд таки справді «народний» і діє в інтересах усього суспільства, а не когорти наближених до влади олігархів. Перші кроки «оксамитової» влади начебто це підтверджують: прозорішою стала діяльність Кабінету міністрів, вірменським підприємцям значно простіше стало оформлювати документи на митниці, здійснено арешти деяких одіозних осіб із колишніх «недоторканих», розпочато боротьбу проти корупції на всіх рівнях, зокрема повернуто до державної скарбниці десятки мільйонів доларів несплачених податків із підприємств олігархів, вийшли на волю кільканадцять осіб, ув'язнених попередньою владою за сумнівними обвинуваченнями... І все це за досить короткий час. Що ж, будемо сподіватися, що вірменські молоді реформатори таки зуміють утілити в життя декларовані ними на мітингах обіцянки оновлення країни, в якій пануватимуть рівність, добробут і соціальна справедливість.

І наостанок: постановою суду 28 липня було арештовано другого Президента Вірменії Роберта Кочаряна, якого звинувачують у поваленні конституційного ладу в країні, коли 1 березня 2008 року він запровадив надзвичайний стан, аби припинити протести опозиційних сил. Протестувальники тоді вимагали скасувати результати президентських виборів

19 лютого 2008 року, на яких, згідно офіційних даних, переміг Серж Сарґсян. Основним суперником у нього був... перший Президент Вірменії Левон Тер-Петросян, той, хто виграв вибори 22 вересня 1996 року, а потім запровадив надзвичайний стан, аби покласти край виступам опозиції, яка оскаржувала результати волевиявлення.

Повертаючись знову до тривожної осені 1996 року, зазначу, що я таки дочекався прибуття до посольства моїх перших працівників. Вони прилетіли з Києва 3 жовтня й привезли із собою комп'ютер, ксерокс, інше необхідне для роботи посольства обладнання. А ще... мішок картоплі. Про всякий випадок. Така вже природа українця.

Це були аташе Руслан Фуфалько, завідувач канцелярією Олена Вдовиченко, завідувач господарством (і водій водночас) Іван Бойко з дружиною Ольгою, яка взяла на себе роботу бухгалтерії. Обізнані щодо недавніх кривавих подій і запровадження надзвичайного стану в країні, налякані кадрами московського телебачення про «взяття вірменської Бастилії», вони насторожено позирали з віконець посольської «Волги» на військову техніку, що все ще де-не-де була на вулицях міста, поки що чужого для них, але в якому їм належало жити, працювати, а може, і полюбити його. А найголовніше – дати життя першому Посольству України у Вірменії, наповнити його своєю щоденною роботою, освоювати на практиці непростий дипломатичний фах, який на 90 відсотків складається, як комусь може видатися, із надокучливої роботи, але за якою постають інтереси своєї рідної держави, а також інтереси й долі наших громадян.

То були досить напружені часи мого першого етапу роботи послом у Вірменії. Я тоді не думав і не гадав, що через кілька літ, у 2005-му, мені доведеться вдруге на п'ять років очолити наше посольство в цій державі, підвалини якого в середині дев'яностих мені випало закладати. Двосторонні відносини між нашими країнами зазнали тоді чи не найбільшого свого піднесення, хоча були позначені й деякими досить драматичними моментами. Але це вже буде інша історія.

Oleksandr BOZHKO,
Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary of Ukraine,
member of the National Writers' Union of Ukraine

LOOKING AT THE PAST

Abstract. The article describes the reminiscences of Oleksandr Bozhko, Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary of Ukraine to Armenia. Having arrived to Yerevan as the first Ambassador of independent Ukraine, the author became a witness to the events that initially led to a long-lasting political crisis, and subsequently to the unconstitutional change of Armenian government.

The article analyses the tumultuous events that Ukrainian Embassy faced immediately after its opening in September 1996. At that time, the Armenian society, which for years had been patiently overcoming numerous abuses of power, the arbitrariness of oligarchs, bureaucratic corruption and bribery at courts, broke out with a riot of peaceful disobedience.

It was the time when the reminiscences of the fierce Armenian-Azerbaijani War for Nagorno-Karabakh of 1991–1994 were still in minds of people when society had been drawn into an exhaustible internal political confrontation on the eve of the presidential elections. The more electoral confrontation grew, the more dissatisfying was the population with the leadership of the state. Eventually the state of emergency was introduced in the country.

These factors affected further activities of Ukrainian diplomats. It was important to quickly find premises suitable for a diplomatic mission and to carry out the diplomatic procedures necessary for the launch of Embassy's activities.

The author states with sorrow that the Ministry of Foreign Affairs of Armenia did not even find money to fuel a car and bring Ukrainian delegation to Yerevan. Shattered roads that have long been unrepaired, queues near bakeries and kerosene selling points, semi-empty store shelves and even faded eyes of those, with whom the author communicated, – those were sad realities of the Armenian life in the mid-nineties. The formation of the diplomatic services in both countries was carried out under difficult conditions, likewise the maintenance of diplomats' activity in Ukraine was similarly poor then.

The article also describes that the stumbling point in Ukrainian-Armenian relations was an issue of Nagorno-Karabakh. The principle of territorial integrity was one of the fundamental in security sphere of Ukraine, whereas Armenia, which acted as guarantor of Nagorno-Karabakh security, adhered to the principle of self-determination of the nation. In this respect, Armenian politicians considered everything related to the Nagorno-Karabakh issue. This dramatic problem was originated from 1921, when Nagorno-Karabakh was included to the Azerbaijani SSR. The policy of displacing the Armenians from their ancestral lands, which was deliberately carried out by the authorities of Soviet Azerbaijan, caused frustration of Armenians, dozens of thousands of whom had lived in that territory for centuries.

The author analyses the cooperation with the Directorate for Political Analysis and Planning of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine regarding the defining Ukraine's possible position in the Armenian-Azerbaijani conflict. The author emphasizes that the article is not just a diplomatic memoirs but also an attempt to comprehend what has happened to us over the past two decades, looking back at the past experience.

Keywords: Armenia, Embassy of Ukraine, Nagorno-Karabakh, Ukrainian-Armenian relations.